

Київський університет імені Бориса Грінченка

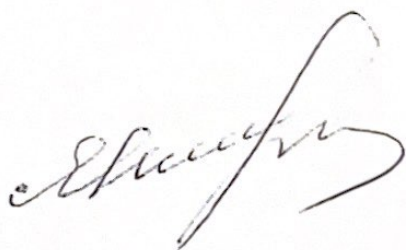
СУХЕНКО ЯНА ВАЛЕРІЇВНА

УДК 159.923(043.3)

**РОЗВИТОК ЕМПАТІЇ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА ЯК
ЧИННИК ЙОГО САМОРЕГУЛЯЦІЇ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ - 2012

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Державному вищому навчальному закладі «Університет менеджменту освіти» Національної академії педагогічних наук України.

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
Лушин Павло Володимирович,
Інститут менеджменту та психології
ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України,
завідувач кафедри загальної і практичної психології.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Вірна Жанна Петрівна,
Волинський національний університет
імені Лесі Українки,
декан факультету психології;

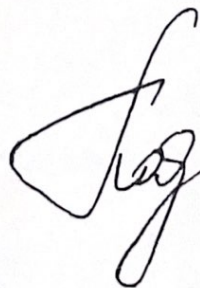
кандидат психологічних наук, доцент
Слободянюк Ігор Антонович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
доцент кафедри психодіагностики та клінічної психології
факультету психології.

Захист відбудеться 16 жовтня 2012 р. о 13.30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.133.04 у Київському університеті імені Бориса Грінченка за адресою: 04053, м. Київ, вул. Воровського, 18/2.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Київського університету імені Бориса Грінченка за адресою: 04212, м. Київ, вул. Маршала Тимошенка, 13-б.

Автореферат розісланий «15» вересня 2012 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. І. Подшивайлова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Місія психологічної служби системи освіти України полягає в забезпеченні розвивального характеру освіти, тобто в створенні психолого-педагогічних умов для успішного вирішення завдань навчання та розвитку учнівської молоді. Практичний психолог забезпечує реалізацію цієї місії в навчальному закладі через здійснення психодіагностичного, корекційно-розвивального, консультативного, просвітницького, профілактичного та навчального напрямків роботи. Якість виконання кожного з них і ефективність роботи в цілому визначається особистісним потенціалом фахівця, насамперед, такими його особистісними якостями як емпатія та саморегуляція. Дане твердження має вагомі підстави: психологу часто доводиться працювати з людьми, що опинилися в складних обставинах, утратили життєві орієнтири та внаслідок цього перебувають у напруженому емоційному стані, песимістично налаштовані, розгублені, психічно та фізично знесилені. Розвинена емпатія, з одного боку, дає можливість відчувати та зрозуміти внутрішній світ іншої людини, її емоції, смисли і переживання, а з іншого боку, постійне та надмірне включення в кризові ситуації клієнтів і їх супровід містить у собі небезпеку для психофізичного стану самого практичного психолога. Отже, за такої логіки, регуляторно-особистісний потенціал емпатії набуває виключного значення в діяльності практичного психолога.

Більшість попередніх досліджень емпатії були спрямовані на вивчення її природи (А. А. Бодальов, В. В. Бойко, Т. П. Гаврилова, Л. П. Журавльова, В. А. Лабунська, К. Р. Роджерс, Т. І. Пашукова, Т. Шибутані), зв'язку з альтруїстичними та егоїстичними тенденціями в поведінці людини (П. Амато, Д. Майерс, Д. А. Х'юстон, М. Шаллер), механізмів розвитку на різних етапах онтогенезу (Т. П. Гаврилова, Л. П. Журавльова, В. А. Петровський, А. П. Сопіков); функції в розвитку та вихованні особистості (Л. П. Журавльова, А. В. Петровський, М. В. Редмонд), використання в якості інструмента оптимізації взаємодії та спілкування (Т. П. Гаврилова, Х. Кохут, В. А. Лабунська, П. В. Лушин, Л. А. Регуш, К. Р. Роджерс).

Найбільш ґрунтовно проблематика саморегуляції досліджується в теорії усвідомленої регуляції довільної діяльності, її закономірностей та механізмів (О. О. Конопкін), концепції стилю саморегуляції довільної активності людини (В. І. Моросанова), системно-діяльнісній концепції психічної саморегуляції функціонального стану (Л. Г. Дика), диспозиційній теорії соціальної регуляції поведінки особистості (В. О. Ядов), концепції регуляції соціальної поведінки особистості (М. М. Ярушкін), теорії смислу (Д. О. Леонт'єв), теорії особистісного змінювання (П. В. Лушин).

Вивченню різних аспектів особистості та професійної діяльності практичного психолога, зокрема проблемам професійного становлення та зростання, підготовки та перепідготовки, визначення змісту, функцій, основних напрямків роботи та оцінці її ефективності, присвячені роботи вітчизняних науковців: А. Ф. Бондаренка, Ж. П. Вірної, Л. М. Карамушки, П. В. Лушина, С. Д. Максименка, В. Г. Панка, Н. А. Побірченко, Н. І. Пов'якель, О. П. Сергєєнкової, І. А. Слободянюка, В. І. Юрченка.

У досить широкому спектрі теоретико-емпіричних розвідок чинників саморегуляції зв'язок між нею та емпатією як соціально-психологічною властивістю, що може виконувати регуляторну функцію, розглядався лише опосередковано. Важливість та необхідність вирішення проблеми виявлення психологічних умов розвитку емпатії практичного психолога та з'ясування характеру її співвідношення з особистісною саморегуляцією обумовили вибір теми кандидатської дисертації **«Розвиток емпатії практичного психолога як чинник його саморегуляції»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в 2006–2011 р.р. у межах комплексних науково-дослідних тем Державного вищого навчального закладу «Університет менеджменту освіти» Національної академії педагогічних наук України «Психологічні засади стимулювання особистісного розвитку управлінських кадрів (в умовах післядипломної педагогічної освіти)» (державний реєстраційний номер 0106U002456, 2006–2008 р.р.) та «Формування психологічної компетентності керівників закладів освіти в системі післядипломної педагогічної освіти» (державний реєстраційний номер 0109U003632, 2009–2011 р.р.).

Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Університету менеджменту освіти НАПН України (протокол №6 від 20.06.2007 р.) та узгоджено в бюро Ради з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол №8 від 30.10.2007 р.).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити особливості розвитку емпатії практичного психолога як одного з чинників саморегуляції його особистості.

Відповідно до мети дослідження було поставлено такі **задачі**:

1. Здійснити теоретичний аналіз наукових досліджень щодо проблеми емпатії і саморегуляції особистості.
2. Дослідити особливості емпатії і саморегуляції як особистісно-професійних властивостей практичного психолога.
3. Провести диференціально-психологічний аналіз емпатії та з'ясувати особливості взаємозв'язків між емпатією та саморегуляцією практичного психолога.
4. Розробити та апробувати програму розвитку емпатії і саморегуляції практичних психологів закладів освіти.

Об'єкт дослідження – саморегуляція особистості практичного психолога.

Предмет дослідження – розвиток емпатії практичного психолога як чинник його саморегуляції.

Теоретико-методологічними засадами дослідження є культурно-історична теорія розвитку психіки людини Л. С. Виготського, теорія усвідомленої регуляції довільної діяльності, її закономірностей і механізмів О. О. Конопкіна, концепція стилю саморегуляції довільної активності людини В. І. Моросанової, теорія емпатії особистості Л. П. Журавльової, клієнт-центрований підхід К. Р. Роджерса та екофасилітативний підхід П. В. Лушина до вирішення проблем особистості.

Методи дослідження. Для досягнення мети та розв'язання поставлених завдань використовувалися такі методи: *теоретичні*: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, систематизація наукових даних для з'ясування змісту понять емпатія, саморегуляція, колективний суб'єкт; моделювання під час створення моделі

емпатійної обумовленості саморегуляції особистості практичного психолога та описової динамічної моделі вирішення проблемних ситуацій у двовимірному просторі емпатії і саморегуляції; *емпіричні*: спостереження, тестування, метод експертного оцінювання, бесіда, експеримент (констатувальний і формувальний), спрямовані на вивчення особливостей розвитку емпатії і саморегуляції практичних психологів закладів освіти; *кількісної обробки даних* із подальшою інтерпретацією їх якісних показників і змістовим узагальненням: визначення описових статистик, U-критерій Манна-Уїтні, T-критерій для незалежних вибірок, непараметричний критерій знакових рангів Вілкоксона для виявлення значущих відмінностей в параметрах емпатії і саморегуляції у виділених групах досліджуваних; *інтерпретаційних*: якісний аналіз, встановлення структурних зв'язків між показниками емпатії і саморегуляції практичних психологів. Статистична обробка даних здійснювалася за допомогою статистичної програми SPSS (версія 17.0).

Експериментальна база дослідження: дослідно-експериментальною роботою на базі Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського було охоплено 200 практичних психологів навчальних закладів Полтавської області, із них 63 практичних психолога взяли участь як у констатувальному, так і у формуальному експерименті.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що: *уперше* визначено поняття «аутоемпатія», що представляє собою вищу форму розвитку емпатії, виступає елементом складної системи забезпечення Я-Ти зв'язку людини зі світом і специфічною формою відображення суб'єктивної реальності, якою є власний внутрішній світ людини; описано 12 емпатійних портретів практичних психологів, які відображають цілісний діапазон емпатійного реагування особистості в різних життєвих і професійних ситуаціях і задають напрямки її розвитку; виявлено на основі аналізу емпіричних даних існування прямих, зворотних і нелінійних зв'язків між емпатією як соціально-психологічною властивістю особистості та саморегуляцією особистості практичного психолога; побудовано описову динамічну модель вирішення проблемних ситуацій особистістю у двовимірному просторі емпатії і саморегуляції; *удосконалено* підходи до розробки програми формуального експерименту в частині використання інтроспективно-рефлексивного аналізу власного досвіду як одного із засобів моделювання; *дістали подальший розвиток* уявлення про інтросуб'єкту природу саморегуляції, про розвиток колективного суб'єкта як механізм розвитку емпатії (на основі встановлення відповідності між типами емпатійних ставлень і типами колективного суб'єкта).

Практичне значення одержаних результатів полягає в розробці та апробації програми розвитку емпатії як чинника саморегуляції практичного психолога «Емпатійні джерела саморегуляції». Розроблена програма може бути корисною в діяльності керівників обласних, районних (міських) психологічних служб, спрямованій на підвищення рівня професійної майстерності практичних психологів; у навчальному процесі на курсах підвищення кваліфікації практичних психологів у закладах післядипломної педагогічної освіти. Результати дисертаційної роботи також можуть бути використані під час вивчення дисциплін «Загальна психологія»,

«Педагогічна психологія» та «Вікова психологія» у процесі підготовки практичних психологів у вищих навчальних закладах.

Результати дослідження **впроваджено** в навчальний процес підвищення кваліфікації практичних психологів у Полтавському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського (довідка про впровадження від 06.03.2012 р. №365); у навчальний процес підготовки практичних психологів у Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка (довідка про впровадження від 12.04.2012 р. №1768/01-30/53), у навчальний процес підготовки студентів психологічного відділення та відділення менеджерів Одеського інституту Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом» (довідка про впровадження від 12.03.2012 р. №01-04-13/46).

Особистий внесок здобувача у працях, написаних у співавторстві, полягає у загальній ідеї твору, редагуванні, написанні 4 статей, що висвітлюють особливості навчання в школі екологічної фасилітації, та написанні заключного розділу в науково-популярному виданні: Живая книга. Личные алгоритмы экофасилитации [Текст]. Т. 1 / [Антонова Е. В., Большова Е. В., Бричник В. А. и др.] ; под ред. П. В. Лушина, Я. В. Сухенко. – Киев, 2012. – 204 с.

Апробація результатів дисертації відбувалась у формі доповідей на Міжнародних науково-практичних конференціях: «Особистісне зростання і гуманізація стосунків між поколіннями» (Полтава, 2007 р.), «Актуальні проблеми психології толерантності в ХХІ столітті» (Луцьк, 2008 р.), «Психолого-педагогічний супровід фахового зростання особистості в системі неперервної професійної освіти» (Київ, 2009 р.), «Інтеграція змісту освіти на засадах освіти для сталого розвитку» (Полтава, 2012 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Психолого-педагогічний супровід профілізації освіти: теорія і практика» (Полтава, 2008 р.); Всеукраїнському науково-практичному семінарі «Психолого-педагогічні проблеми творчого та духовного розвитку особистості в сучасному освітньому просторі» (Полтава, 2009 р.); Звітній науковій конференції ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» на тему: «Розвиток післядипломної педагогічної освіти в Україні: стан, проблеми, перспективи» (Київ, 2010), II Травневого форумі вчених і практиків «Екопсихея» (Київ, 2012). Основні результати наукових досліджень доповідалися та обговорювалися на засіданнях кафедри загальної і практичної психології Інституту менеджменту та психології Державного вищого навчального закладу «Університет менеджменту освіти» Національної академії педагогічних наук України.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження висвітлено у 8 наукових працях, із них 6 – у наукових фахових виданнях і 1 науково-популярне видання у співавторстві.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загального висновку, списку використаних джерел (193 найменування, із них 18 - іноземною мовою) і додатків. Загальній обсяг дисертації становить 175 сторінок, з них – 145 сторінки основного тексту. Робота містить 7 таблиць, 5 рисунків, і 11 додатків на 11 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дослідження, висвітлено зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, представлено мету і задачі дослідження, визначено його теоретико-методологічні засади та методи, висвітлено наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, наведено дані про їх апробацію, впровадження та публікацію.

У першому розділі **«Теоретичні засади розвитку емпатії як чинника саморегуляції особистості практичного психолога»** основна увага приділяється аналізу концептуальних підходів у вирішенні проблеми саморегуляції особистості в сучасних наукових дослідженнях; дослідженню феноменологічної природи, структурно-динамічних і функціональних особливостей емпатії, її ролі в психотерапевтичній взаємодії, а також дослідженню психосоціального механізму розвитку емпатії, яким є колективний суб'єкт.

Теоретичний аналіз показав, що в концепціях, які базуються на діяльнісному підході, досліджується процесуальний (О. О. Конопкін), особистісний (В. І. Моросанова) та емоційно-вольовий (Л. Г. Дика) компоненти індивідуальної саморегуляції. У ряді емпіричних експериментів названих авторів отримано дані про те, що соціальні чинники поряд із особистісно-суб'єктивними впливають на різні аспекти індивідуальної саморегуляції. З іншого боку, у дослідженнях особливостей регуляції соціальної поведінки особистості визнається вплив людини на соціальне оточення та здатність його перетворювати (В. О. Ядов); підтверджується існування цілісного двостороннього адаптивно-перетворювального процесу взаємодії особистості з соціумом (М. М. Ярушкін) і навіть повністю ототожнюються процеси саморегуляції та регуляції поведінки людини (Б. О. Базима). Такі факти свідчать на користь того, що дослідження індивідуальної саморегуляції і регуляції соціальної поведінки можуть розглядатися як перехідні форми в процесі формування уявлення про саморегуляцію як інтерсуб'єктний феномен.

Саморегуляція набуває ознак інтерсуб'єктності в загально-психологічній концепції смислу Д. О. Леонтьєва на фоні введення та обґрунтування ним поняття «міжособистісне смислове поле», що задається процесами циркуляції смислів у діалогічних взаєностосунках особистість – особистість і особистість – культура. З позицій екофасилітативного підходу П. В. Лушина, особистість розглядається як відкрита динамічна система, метою якої є підтримка життя людини завдяки самоорганізації в єдності з середовищем, і яка знаходиться в постійному переході до нових форм ідентичності. Тому саморегуляція особистості визначається цим автором як двоступеневий процес, який відбувається: 1) на індивідуальному рівні в стабільних періодах розвитку особистості в межах наявних особистісних ресурсів, 2) на соціальному рівні в перехідних періодах особистісного змінювання як виживання, та представляє собою процес соціально-психологічної творчості, що здійснюється на рівні колективного суб'єкта. Дане визначення саморегуляції є базовим у дисертаційному дослідженні, оскільки воно відображає інтерсуб'єктну природу саморегуляції і відкриває можливості для встановлення її зв'язку з емпатією як соціально-психологічною якістю особистості.

Визначено, що розвиток колективного суб'єкта може розглядатися в якості

соціального механізму розвитку саморегуляції. На підставі аналізу наукових праць І. В. Вачкова, А. Л. Журавльова, П. В. Лушина сформульовано робоче визначення колективного суб'єкта психолого-педагогічної взаємодії як групи, в якій взаємозв'язки між учасниками не обмежуються лише просторово-часовими межами та характеризуються різним ступенем суб'єктності (потенційним, реальним, рефлексивним) на різних етапах його розвитку в процесі психолого-педагогічної взаємодії. Однією з форм управління розвитком колективного суб'єкта виступає екологічна фасилітація. З позицій екофасилітації психодинаміка колективного суб'єкта включає такі стадії: директивності, конфронтації/антагонізму, фасилітації/використання, кооперації/співпраці, розширення можливостей/підпорядкування, завершення/індиферентності.

Констатовано, що представниками-практиками більшості психологічних шкіл, зокрема психодинамічної (Д. Аттвуд, Б. Брандшафт, Р. Грінсон, Х. Кохут, Р. Столорой, Ш. Ференци, З. Фрейд) та гуманістичної (К. Р. Роджерс, П. В. Лушин), емпатійні ставлення визнаються провідним чинником ефективності психотерапевтичних стосунків. Емпатія психолога сприяє створенню оптимальних умов під час психотерапевтичної взаємодії та впливає на її ефективність; є засобом психотерапевтичної зміни та інструментом формування оптимальних емпатійних якостей у клієнта в дорослому віці; слугує механізмом усвідомлення клієнтом своїх проблем через іншого. При цьому задача психолога полягає в певному самоконтролі, спрямованому на додержання рівноваги між включенням у почуття іншого та збереженням відстороненої позиції. З точки зору екофасилітативного підходу в процесах навчання та психологічного консультування, що розглядаються як еквівалентні процеси на основі існування спільного родового процесу особистісного змінювання, емпатія трансформується із загально-психологічної якості в системну соціально-психологічну якість психотерапевтичної (педагогічної) саморегулюючої екосистеми «консультант – клієнт» («учитель – учень»). Механізмом, який забезпечує таку трансформацію, а отже і розвиток емпатії, виступає розвиток колективного суб'єкта психотерапевтичної (педагогічної) взаємодії. У вітчизняній теорії емпатії особистості Л. П. Журавльової емпатія розглядається як інтегративна якість особистості, яка має біопсихосоціокультурну природу та розуміється як багаторівневий феномен, що має нижчий (елементарна емпатія) та вищі рівні розвитку (особистісно-сміслова та трансфінітна емпатія); а також як особлива форма психічного відображення суб'єктом (емпатуючим) об'єктивної реальності, що опосередкована внутрішнім світом суб'єкта (емпата).

Визначено та розкрито сутність поняття «аутоемпатія». Крізь призму теорії культурно-історичного розвитку психіки Л. С. Виготського емпатія та аутоемпатія розглядаються як специфічні форми відображення відповідно об'єктивної реальності, якою є внутрішній світ іншої людини, та суб'єктивної реальності, якою є власний внутрішній світ. Ці форми відображення виникають в процесі культурного розвитку дитини та забезпечуються процесами екстеріоризації та інтеріоризації. Аутоемпатія представляє собою вищу форму розвитку емпатії, виступає елементом складної системи забезпечення Я-Ти зв'язку людини зі світом і специфічною формою відображення суб'єктивної реальності, якою є власний внутрішній світ людини.

З'ясовано, що розвиток колективного суб'єкта лежить в основі різних методик розвитку емпатійності: раціонально-емоційного усвідомлення та закріплення соціально-нормативної поведінки в діяльності Л. П. Журавльової, «перетворюючої інтерналізації» Х. Кохута, фасилітації К. Роджерса, екофасилітації П. В. Лушина. Тому він може розглядатися в якості механізму розвитку емпатії в сенситивних і більш пізніх вікових періодах, а також у процесі професійного становлення психолога. В ході аналізу виявлена відповідність між типами емпатійних ставлень і рівнями розвитку колективного суб'єкта: розвиток симбіотичних і елементарних емпатійних ставлень забезпечується потенційним, особистісно-смісловим – реальним, трансцендентних – рефлексивним рівнем розвитку колективного суб'єкта.

За результатами теоретичного аналізу розроблено модель емпатійної обумовленості саморегуляції особистості практичного психолога (рис. 1).

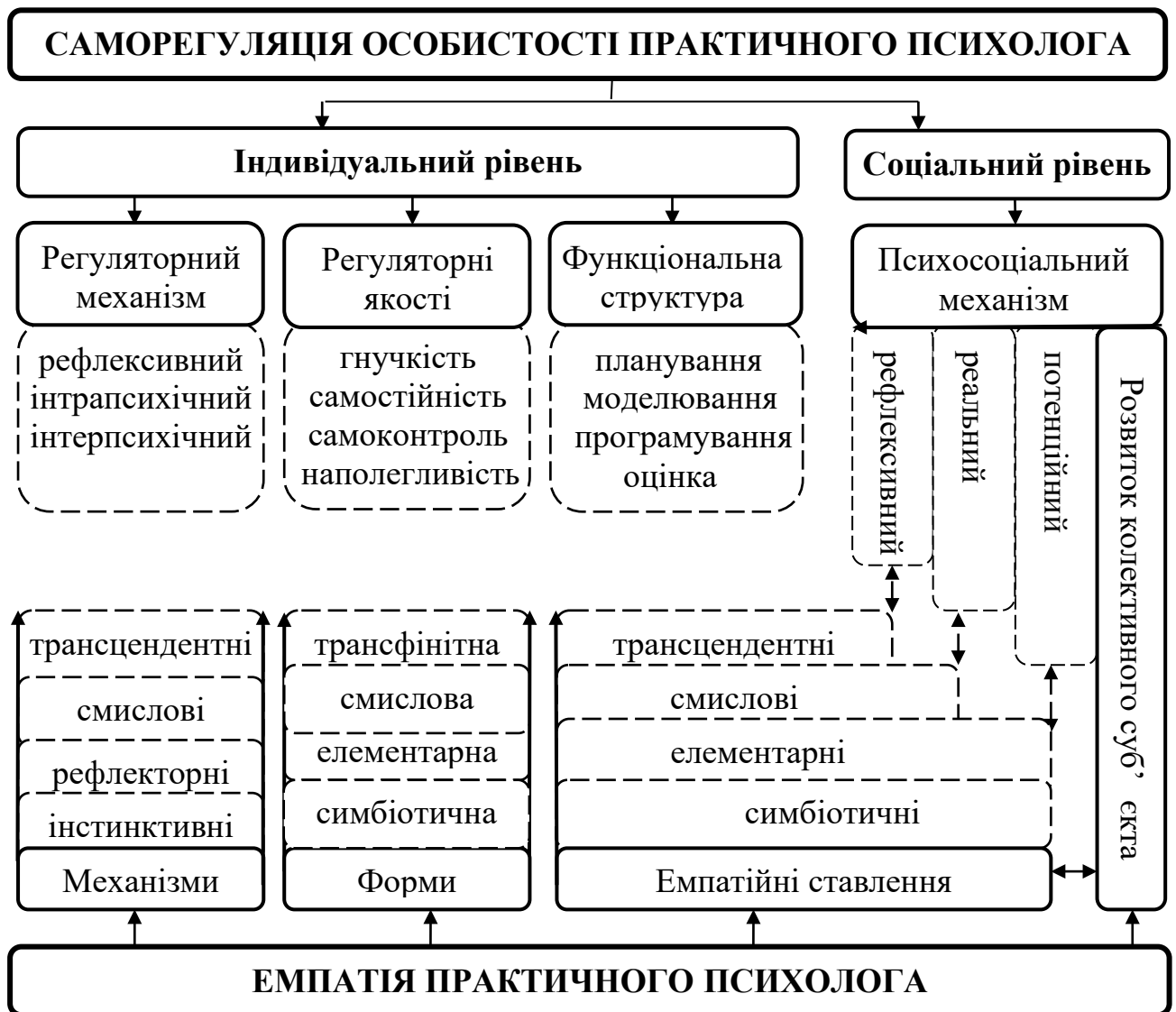

Рис. 1. Модель емпатійної обумовленості саморегуляції особистості практичного психолога

Особливості індивідуальної саморегуляції в даній моделі розглядаються через призми: функціональної структури даного процесу, регуляторних якостей

особистості, емоційно-вольового компоненту та рефлексивного механізму, що забезпечує її розвиток і дієвість. Елементами аналізу емпатії є її форми, механізми та функціональні характеристики, які виявляються через емпатійні ставлення. Основним механізмом, що забезпечує розвиток як емпатії, так і саморегуляції на соціальному рівні виступає розвиток колективного суб'єкта. Емпатійну обумовленість саморегуляції особистості практичного психолога на рівні теоретичного аналізу обґрунтовано саме на основі виявлення спільного психосоціального механізму розвитку саморегуляції та емпатії, яким є розвиток колективного суб'єкта.

У другому розділі **«Емпіричне дослідження емпатійної обумовленості саморегуляції в практичних психологів»** описано процедуру дослідження, зокрема його етапи та методичний інструментарій. На основі емпіричного матеріалу проаналізовано особливості емпатії і саморегуляції практичних психологів. Досліджено особливості взаємозв'язків між емпатією та саморегуляцією шляхом виявлення відмінностей у системах саморегуляції практичних психологів з різними емпатійними портретами.

Емпіричне дослідження проводилося у кілька етапів. На підготовчому етапі було сформовано блок психодіагностичних методик, який забезпечив можливість комплексного вивчення характеристик емпатії і особистісної саморегуляції, а саме: якісних (модальнісних) характеристик емпатії і саморегуляції – за шкалою «Загальний рівень розвитку емпатії» методики «Діагностика рівня емпатійних здібностей» (В. В. Бойко); за шкалою «Загальний рівень саморегуляції» методики «Стиль саморегуляції поведінки – 98» (В. І. Моросанова); за загальною шкалою методики «Дослідження вольової саморегуляції» (А. Г. Зверков, Є. В. Ейдман); змістових характеристик емпатії – за субшкалами «Раціональний канал емпатії», «Емоційний канал емпатії», «Інтуїтивний канал емпатії», «Установки, які сприяють або заважають емпатії», «Проникливість в емпатії», «Ідентифікація» методики «Діагностика рівня емпатійних здібностей»; за шкалами методики «Діагностика особистісної установки «егоїзм - альтруїзм» (О. Ф. Потьомкіна); функціональних ланок регуляторного процесу – за шкалами «Планування», «Моделювання», «Програмування», «Оцінка результатів» методики «Стиль саморегуляції поведінки-98»; регуляторно-особистісних якостей – за шкалами «Наполегливість» та «Самоконтроль» методики «Дослідження вольової саморегуляції»; шкалами «Гнучкість» та «Самостійність» методики «Стиль саморегуляції поведінки-98»; рефлексивного механізму саморегуляції – за загальною шкалою методики «Діагностика індивідуального ступеня розвитку рефлексивності» та за її субшкалами «Ретроспективна рефлексія», «Рефлексія теперішньої діяльності», «Розгляд майбутньої діяльності», «Рефлексія спілкування та взаємодії з іншими людьми» (А. В. Карпов).

На етапі безпосереднього збору емпіричних даних за укладеним блоком психодіагностичних методик проводилося дослідження практичних психологів навчальних закладів Полтавської області. Загальна кількість учасників дослідження склала 200 осіб.

На етапі аналізу та узагальнення даних здійснювалася первинна обробка емпіричних даних учасників дослідження та отримані дані опрацьовувалися за допомогою комп'ютерної програми SPSS Statistics 17.0.

Аналіз особливостей емпатії практичних психологів показав, що в групах із різним рівнем її розвитку домінують такі складові: підгрупа з низьким рівнем розвитку емпатії (22% досліджуваних) характеризується як емоційно-проникливо-установочна, підгрупа з середнім рівнем (62% досліджуваних) – як інтуїтивно-емоційно-ідентифікаційно-прониклива, підгрупа з високим рівнем (16% досліджуваних) – як інтуїтивно-ідентифікаційно-установочна. Виявлено, що пряма залежність має місце між рівнем розвитку емпатії і її інтуїтивною, раціональною складовими, а також здатністю до ідентифікації; обернена – між загальним рівнем розвитку емпатії і такими її елементами, як емоційний канал і проникливість; емпатійна установка змінюється нелінійно: у середньоемпатійній групі вона є нижчою, ніж у групах з низьким та високим рівнем розвитку емпатії. Найбільш рівномірний розподіл складових емпатії спостерігається в групі з середнім рівнем її розвитку. Вивчення особистісної установки на «егоїзм – альтруїзм» як такої, що визначає форми прояву емпатії, дозволило виділити наступні групи практичних психологів: перша характеризується як пасивна (15% досліджуваних), друга – егоїстично спрямована (31,5%), третя – альтруїстично спрямована (27,5%) та остання – ситуативна (26%). Тобто кількість психологів з високою готовністю до різноспрямованих (егоїстичних, альтруїстичних) дій значно перевищує кількість пасивних досліджуваних.

Щодо особливостей саморегуляції виявлено, що високий рівень її розвитку має місце в 17%, середній – у 69,5%, високий – у 13,5% практичних психологів. У різнорівневих групах спостерігається рівномірність розвитку всіх функціональних ланок саморегуляції: планування, моделювання, програмування, оцінки результатів. Найнижче значення серед усіх досліджуваних параметрів має така регуляторно-особистісна властивість як самостійність. У вибірці практичних психологів кількість досліджуваних із високим рівнем вольової саморегуляції становить 32,5%, з низьким рівнем – 67,5%. Рефлексивний профіль практичних психологів свідчить про домінування інтерпсихічного рефлексивного механізму (39,1 бала), тобто здатність до розуміння психіки інших людей перевищує всі показники інтрапсихічної рефлексивності як здатності до самосприйняття та аналізу змісту власної психіки. Серед показників інтрапсихічної рефлексивності вищі значення має перспективна (37,1 бала) та ретроспективна (37 балів) рефлексивність у порівнянні з актуальною (36,5 бала).

У результаті одновимірного (модальнісного) дослідження взаємозв'язку між емпатією та саморегуляцією в практичних психологів за Т-критерієм для незалежних вибірок виявлено лише один показник у системі саморегуляції, який різниться у виділених групах: така особистісно-регуляторна якість, як гнучкість, у групі досліджуваних з низьким рівнем розвитку емпатії виявилася нижче розвиненою, ніж у групі з середнім та високим рівнем (у групі з низьким рівнем розвитку емпатії значення середнього рангу становить 71,3, з середнім – 89,2, $p=0,034$; у групі з низьким рівнем розвитку емпатії – 33,1, з високим – 54,9, $p<0,05$).

Отже, розвиток гнучкості в практичних психологів перебуває в прямому зв'язку з рівнем розвитку емпатії.

Для поглибленого багатовимірною (за змістовими та модальнісними характеристиками емпатії) вивчення взаємозв'язку між емпатією та саморегуляцією було сформовано 12 груп практичних психологів та описано 12 відповідних емпатійних портретів досліджуваних, які характеризуються різними композиціями модальнісних (високий, середній, низький рівень розвитку емпатії) і змістових (пасивні, егоїстично спрямовані, альтруїстично спрямовані та ситуативно спрямовані) емпатійних характеристик. Описані портрети дають можливість динамічного розгляду особистості та прогнозування її поведінки в різних життєвих ситуаціях, оскільки вони відображають повний (за досліджуваними якісними та змістовими характеристиками) діапазон емпатійних ставлень особистості, що обумовлюються ситуаційним контекстом.

Порівняння особливостей саморегуляції в групах із різними емпатійними портретами за U-критерієм Манна-Уїтні для незалежних вибірок свідчить про те, що спрямованість емпатії обумовлює зміни в індивідуально-типових особливостях саморегуляції – її загальному рівні, функціональних ланках (програмування та оцінки результатів) і регуляторно-особистісних якостях (самоствійності), рефлексивному механізмі саморегуляції (ретроспективна, актуальна та інтерпсихічна рефлексивність), вольовій саморегуляції – її загальному рівні та наполегливості.

Так, у групі з низьким рівнем розвитку емпатії розбіжності між пасивною та дієвими підгрупами стосуються самоствійності; між дієвими підгрупами – програмування. Між пасивною та ситуативно дієвою підгрупами достовірно різняться показники самоствійності – у ситуативних самоствійність розвинена краще (тут і далі у тексті наводяться відповідні значення середніх рангів: $5,7 < 10,8$; $p < 0,05$). В альтруїстично дієвій підгрупі показник програмування вище, ніж в егоїстично дієвій ($11,1 < 17,6$; $p < 0,05$). Отже, у осіб з низьким рівнем розвитку емпатії висока готовність до співпереживання та співчуття обумовлюють вищу самоствійність, ніж у пасивних досліджуваних; у досліджуваних з домінуванням альтруїстичної спрямованості краще розвинена ланка програмування, ніж у досліджуваних з егоїстичною спрямованістю.

У групі з середнім рівнем розвитку емпатії розбіжності між пасивною та дієвими підгрупами стосуються: рефлексивного механізму саморегуляції, зокрема інтрапсихічної (ретроспективної і ситуативної) та інтерпсихічної рефлексивності, а також самоствійності. У пасивних досліджуваних ситуативна рефлексивність розвинена вище, ніж в егоїстичних ($33,7 > 24,3$; $p < 0,05$), а самоствійність – нижче ($18,5 < 31,0$; $p < 0,01$). Показники ретроспективної ($32,5 > 22,5$; $p < 0,05$) та інтерпсихічної рефлексивності ($32,9 > 22,3$; $p < 0,05$) у підгрупі пасивних перевищують відповідні показники в підгрупі ситуативних. У дієвих підгрупах з середнім рівнем розвитку емпатії розбіжності між егоїстичною та альтруїстичною підгрупами стосуються ситуативної рефлексивності ($30,6 < 44,0$; $p < 0,01$) та загального рівня вольового самоконтролю ($31,8 < 43,8$; $p < 0,05$) – в альтруїстичній підгрупі дані показники вище. Натомість показник самоствійності вище в егоїстичній підгрупі ($46,9 > 27,0$; $p < 0,01$). Порівняння показників розвитку саморегуляції в альтруїстичній

та ситуативній підгрупах свідчить, що в останній гірше розвиненими є показники рефлексивності, зокрема ретроспективної ($41,2 > 29,8$; $p < 0,05$) та інтерпсихічної ($40,6 > 30,4$; $p < 0,05$), і краще розвиненим є показник самостійності ($30,1 < 40,9$; $p < 0,05$). Тобто у осіб з середнім рівнем розвитку емпатії егоїстична спрямованість обумовлює нижчу ситуативну рефлексивність та вищу самостійність, а ситуативна спрямованість – нижчу ретроспективну та інтерпсихічну рефлексивність, ніж у пасивних; альтруїстична спрямованість визначає вищу ситуативну рефлексивність, самоконтроль і нижчу самостійність, ніж в егоїстичних; ситуативна спрямованість – нижчу ретроспективну, інтерпсихічну рефлексивність та вищу самостійність, ніж альтруїстична спрямованість.

У групі з високим рівнем розвитку емпатії також мають місце розбіжності в системі саморегуляції пасивних і дієвих досліджуваних. Вони стосуються загального рівня саморегуляції, таких ланок регуляторного процесу як планування та оцінка результатів, загального рівня вольової саморегуляції та наполегливості. У підгрупі пасивних досліджуваних такі показники саморегуляції, як загальний її рівень ($12,2 > 6,8$; $p < 0,05$), програмування ($12,4 > 6,6$; $p < 0,05$), оцінки результатів ($12,1 > 6,9$; $p < 0,05$), загального рівня вольової саморегуляції ($12,2 > 6,8$; $p < 0,05$) та наполегливості ($11,9 > 7,1$; $p \leq 0,05$), є вище, ніж у групі егоїстичних. Показник оцінки результатів у підгрупі пасивних перевищує відповідний показник у підгрупі альтруїстичних ($11,4 > 6,3$; $p < 0,05$). У пасивних вище, ніж у ситуативних, загальний рівень саморегуляції ($10,1 > 4,8$; $p < 0,05$) та оцінка результатів ($10,0 > 5,0$; $p < 0,05$).

Порівняння особливостей саморегуляції в групах практичних психологів із різними емпатійними портретами за U-критерієм Манна-Уїтні для незалежних вибірок свідчить про те, що і рівень розвитку емпатії обумовлює зміни в індивідуально-типових особливостях саморегуляції, а саме в її функціональних ланках (планування та програмування) та в особистісно-регуляторних якостях (гнучкість і самостійність), рефлексивному механізмі саморегуляції (рефлексивність актуальної діяльності), вольовій саморегуляції – загальному її рівні та наполегливості.

Так, у пасивно-споглядальній групі психологів виявлено розбіжності в системі саморегуляції між підгрупами з низьким і високим рівнем розвитку емпатії, що стосуються загального рівня вольової саморегуляції ($5,3 < 9,8$; $p < 0,05$) та наполегливості ($5,1 < 9,9$; $p < 0,05$) – у підгрупі з високим рівнем розвитку емпатії показники нижче; між підгрупами з середнім і високим рівнем розвитку емпатії – загального рівня вольової саморегуляції ($9,8 < 17,0$; $p < 0,05$) – у підгрупі з високим рівнем розвитку емпатії показники вищі. Тобто в пасивній групі високий рівень розвитку емпатії обумовлює вищу вольову саморегуляцію, ніж низький і середній, та вищу наполегливість, ніж низький.

В егоїстично спрямованій групі розбіжності в системі саморегуляції між підгрупами з низьким і середнім рівнем розвитку емпатії стосуються гнучкості ($20,6 < 30,1$; $p < 0,05$) – у середній групі вона вище; між підгрупами з низьким та високим рівнем розвитку емпатії – рефлексивності актуальної діяльності ($13,6 > 7,8$; $p < 0,05$), функціональних ланок планування ($13,5 > 7,7$; $p < 0,05$) та програмування ($14,7 > 6,1$; $p < 0,05$) – всі показники в підгрупі з низьким рівнем розвитку емпатії вище, ніж у підгрупі з високим; між підгрупами з середнім і високим рівнями

розвитку емпатії – функціональної ланки програмування ($26,8 > 14,7$; $p < 0,05$) – у високій групі показник нижчий. Іншими словами, в егоїстичній групі низький рівень розвитку емпатії обумовлює нижчу гнучкість, ніж середній і вищі показники ситуативної рефлексивності, планування та програмування, ніж високий, а середній рівень – вищу здатність до програмування.

В альтруїстично спрямованій групі розбіжності в системі саморегуляції між підгрупами з низьким і середнім рівнем розвитку емпатії стосуються самостійності ($33,5 > 20,8$; $p < 0,01$) – у підгрупі з середнім рівнем показники нижчі; між підгрупами з низьким і високим рівнем розвитку емпатії, з середнім та високим рівнем розвитку емпатії розбіжностей у системі саморегуляції не виявлено.

У ситуативній групі розбіжності в системі саморегуляції між підгрупою з низьким рівнем розвитку емпатії та підгрупою з середнім рівнем її розвитку стосуються гнучкості ($16,5 < 25,7$; $p < 0,05$) – у підгрупі з середнім рівнем показники вищі; між підгрупами з низьким та високим, середнім та високим рівнями розвитку емпатії розбіжностей у системі саморегуляції не виявлено.

Наведені в розділі емпіричні дані вказують на існування зв'язків різного роду (прямих, зворотних, нелінійних) між якісними, змістовими характеристиками емпатії і різними параметрами саморегуляції практичних психологів, що підтверджує результати теоретичного аналізу в частині обґрунтування інтерсуб'єктної природи саморегуляції, свідчить про регулятивний потенціал емпатії та можливості його розвитку в ході запровадження відповідної програми.

У третьому розділі «**Програма розвитку емпатії в практичних психологів**» основою для моделювання програми розвитку емпатії в практичних психологів став описаний алгоритм власного досвіду вирішення проблемної ситуації крізь призму емпатії і саморегуляції і розроблена описова динамічна модель вирішення проблемних ситуацій у двовимірному просторі емпатії і саморегуляції; представлено програму «Емпатійні джерела саморегуляції» і проаналізовано результати її запровадження.

Висновки, отримані в ході теоретичного аналізу проблематики емпатії і саморегуляції, а також використання інтроспективно-рефлексивного аналізу власного досвіду вирішення проблемної ситуації дозволили відтворити та представити алгоритм вирішення проблемної ситуації в двовимірному просторі емпатії і саморегуляції. Відтворений алгоритм показав дієвість зв'язку між емпатією та саморегуляцією, продемонстрував його продуктивність і контекст, у якому він себе проявив, відобразив зв'язок між саморегуляцією окремого елемента соціальної системи і саморегуляцією всієї системи. Таким чином, на конкретному прикладі виникнення та вирішення проблемної ситуації простежено зв'язок між окремим процесом емпатії та саморегуляцією не лише на емоційному та когнітивному, але й на поведінковому та соціальному рівнях.

Варіативність даного алгоритму обумовлюється різними конфігураціями визначених параметрів: емпатійна ситуація, аутоемпатійна ситуація, індивідуальні та соціальні ресурси саморегуляції і можливості доступу до них. Тому описова динамічна модель уключає чотири типи проблемних ситуацій: I тип супроводжується розгортанням емпатійної ситуації і спробою її вирішення на індивідуальному рівні саморегуляції; II тип – розгортанням емпатійної ситуації і

спробою її вирішення на соціальному рівні саморегуляції; III тип – розгортанням аутоемпатійної ситуації і спробою її вирішення на індивідуальному рівні саморегуляції; IV тип – розгортанням аутоемпатійної ситуації і спробою її вирішення на соціальному рівні саморегуляції.

Для кожної проблемної ситуації у випадку неможливості її вирішення «тут і зараз», тобто на основі наявних ресурсів емпатії (аутоемпатії) і саморегуляції, існує як мінімум три альтернативні варіанти її вирішення шляхом «міжтипкових» переходів, що забезпечують доступ особистості до нових психічних, соціальних, духовних та інших ресурсів: I варіант переходу полягає в тому, що людина залишається в наявній проблемній ситуації, яка обумовила розгортання емпатійного (аутоемпатійного) процесу, але переходить на інший рівень саморегуляції для її вирішення; II варіант переходу – людина переключиться на іншу проблемну ситуацію, що обумовлює розгортання іншого типу емпатійного/аутоемпатійного процесу, але залишається на тому самому рівні саморегуляції; III варіант переходу – людина одночасно переключиться на іншу проблемну ситуацію, що обумовлює розгортання іншого типу емпатійного/аутоемпатійного процесу та переходить на інший рівень саморегуляції. Такі типи переходів представляють собою елементарні варіанти вирішення проблемних ситуацій, але в реальному житті траєкторія їх вирішення може представляти собою і складний варіант переходу. Унаочнення описової динамічної моделі вирішення проблемних ситуацій у двовимірному просторі емпатії і саморегуляції представлено на рис. 2.

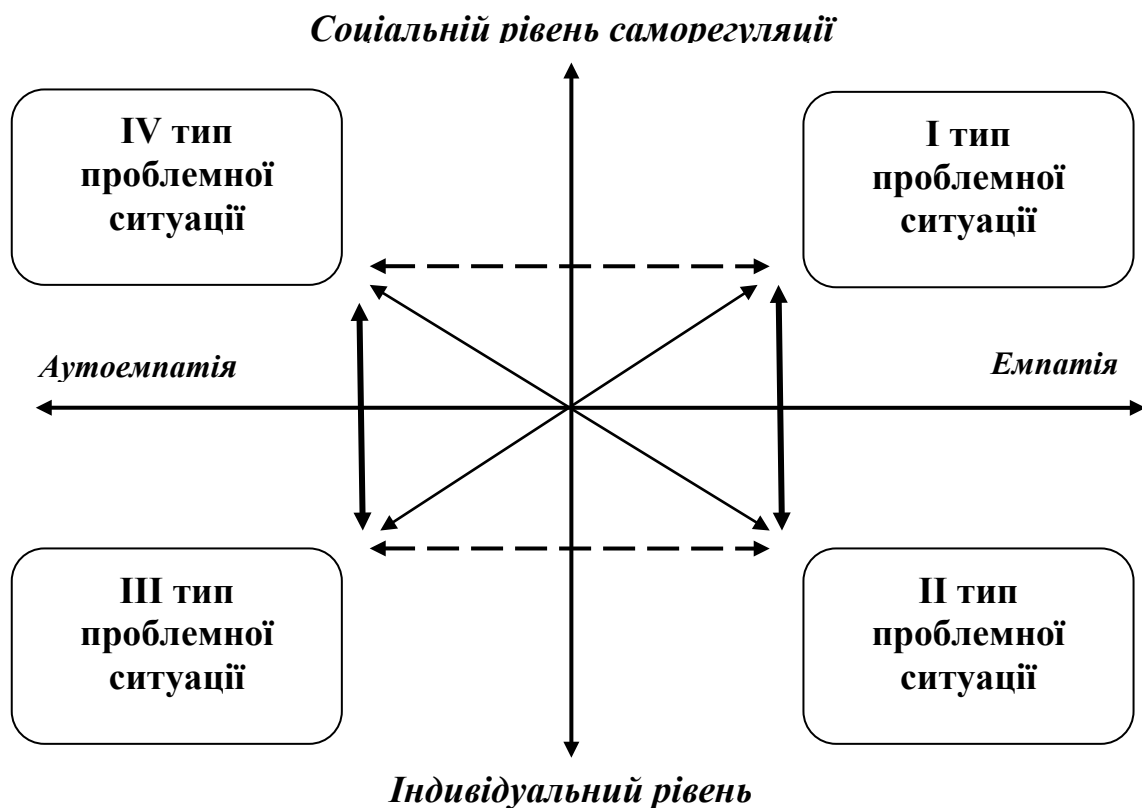

Рис. 2. Описова динамічна модель вирішення проблемних ситуацій у двовимірному просторі емпатії і саморегуляції

Примітки:

———— I варіант переходу; - - - - II варіант переходу; ———— III варіант переходу.

Представлена модель використана під час розробки та проведення програми формувального експерименту «Емпатійні джерела саморегуляції». Її учасниками стали 33 практичних психолога, які увійшли до контрольної групи, та 30 практичних психологів навчальних закладів Полтавської області, які безпосередньо взяли участь в експериментальній програмі.

Основним методом, який забезпечив реалізацію програми «Емпатійні джерела саморегуляції», виступає екологічна фасилітація (П. В. Лушин). В основу реалізації цієї програми закладено принципи, що відображають системне розуміння групового процесу з базовою тенденцією до самоорганізації і трансформації, а також ураховують взаємообумовленість його елементів: принцип абсолютного позитивного прийняття, принцип переходу «порядок через хаос», принцип невизначеності групового процесу, принцип колективного суб'єкта як спільної групової ідентичності, взаємного включення та розподіленої відповідальності, принцип профіциту особистісних ресурсів.

У ході реалізації програми відбулися як зміни емпатійного портрету учасників, так і зміни в системі їх саморегуляції. У контрольній групі відбулися зміни в окремих параметрах емпатії: знизилася її показники за такими субшкалами, як раціональний канал ($p < 0,05$), установки в емпатії ($p < 0,05$), емоційний канал (зміни на рівні тенденції $p = 0,072$), що не позначилося на загальному рівні емпатії. У досліджуваних параметрах саморегуляції знизилася показники загального рівня усвідомленої саморегуляції довільної активності ($p < 0,05$) та показники ретроспективної рефлексивності ($p < 0,05$), перспективної рефлексивності (зміни на рівні тенденції $p = 0,056$) та інтерпсихічної рефлексивності (зміни на рівні тенденції $p = 0,063$), що також не позначилося на її загальному рівні.

В експериментальній групі досліджуваних упродовж участі в програмі «Емпатійні джерела саморегуляції» зафіксовано статистично значущі зміни та зміни на рівні тенденції в ряді показників емпатії і саморегуляції, а саме: у параметрах емпатії зміни торкнулися її змістової характеристики – знизилася показники альтруїстичної установки (зміни на рівні тенденції $p = 0,078$), які свідчать про зміну емпатійного портрету досліджуваних. У досліджуваних параметрах саморегуляції знизилася показники: загального рівня рефлексивності ($p < 0,01$) та інтрапсихічної рефлексивності: ретроспективна рефлексивність ($p < 0,01$), ситуативна рефлексивність ($p < 0,05$); перспективна рефлексивність ($p < 0,05$); загального рівня усвідомленої саморегуляції ($p < 0,01$) і регуляторних процесів планування ($p < 0,05$), моделювання ($p < 0,05$), програмування (зміни на рівні тенденції $p = 0,067$), оцінка результатів (зміни на рівні тенденції $p = 0,098$), загальний рівень вольової саморегуляції ($p < 0,05$) і самоконтроль (зміни на рівні тенденції $p = 0,062$). У таблиці 1 наведено дані, що показують, за якими саме з досліджуваних параметрів відбулися достовірно/недостовірно значущі зміни та зміни на рівні тенденції в ході формувального експерименту.

Результати формувального експерименту показали, що в контрольній групі відбулися зміни в окремих параметрах емпатії, які не позначилися на загальному рівні її розвитку, та не відбулося значущих змін і в змістових характеристиках емпатії, тому емпатійний портрет контрольної групи досліджуваних у цілому не зазнав значущих змін. У системі саморегуляції знизився загальний рівень

усвідомленої саморегуляції і окремі показники рефлексивності, що не позначилося на загальному рівні розвитку рефлексивності. В експериментальній групі досліджуваних протягом шести тижнів відбулися значущі зміни в змістових характеристиках емпатії – знизилася готовність до альтруїстичних дій, що дозволяє говорити про зміну в емпатійному портреті практичних психологів та тим самим - про розширення діапазону їх емпатійного реагування. Поряд із цим у системі саморегуляції знизився загальний рівень рефлексивності, загальний рівень усвідомленої саморегуляції та загальний рівень вольової саморегуляції.

Таблиця 1

Зміна параметрів емпатії і саморегуляції практичних психологів у контрольній і експериментальній групах

Досліджувані параметри	Контрольна група (n=33)		Експериментальна група (n=30)	
	Z	стат. знач.	Z	стат. знач.
Загальний рівень емпатії	-1,560 ^a	p=0,119	-,218 ^a	p=0,828
Раціональний канал	-2,021 ^a	p=0,043	-,029 ^a	p=0,977,
Емоційний канал	-1,797 ^a	p=0,072	-,962 ^b	p=0,336
Інтуїтивний канал	-1,124 ^a	p=0,261	-,608 ^b	p=0,543
Установки в емпатії	-2,435 ^a	p=0,015	-,432 ^a	p=0,665
Проникливість в емпатії	-,888 ^b	p=0,374	-,637 ^a	p=0,524
Ідентифікація	-,237 ^b	p=0,813	-1,126 ^a	p=0,260
Егоїстична установка	-,602 ^b	p=0,547	-,683 ^b	p=0,495
Альтруїстична установка	-,670 ^b	p=0,503	-1,763 ^a	p=0,078
Загальний рівень рефлексивності	-,936 ^a	p=0,349	-3,317 ^a	p=0,001
Ретроспективна рефлексія	-2,484 ^a	p=0,013	-2,637 ^a	p=0,008
Ситуативна рефлексія	-,835 ^a	p=0,404	-2,120 ^a	p=0,034
Перспективна рефлексія	-1,910 ^a	p=0,056	-2,175 ^a	p=0,030
Інтерпсихічна рефлексія	-1,862 ^a	p=0,063	-,061 ^a	p=0,951
Загальний рівень усвідомленої саморегуляції	-2,109 ^a	p=0,035	-2,640 ^a	p=0,008
Планування	-,471 ^a	p=0,638	-1,960 ^a	p=0,050
Моделювання	-1,579 ^a	p=0,114	-2,175 ^a	p=0,030
Програмування	-1,024 ^a	p=0,306	-1,833 ^a	p=0,067
Оцінка результатів	-,112 ^b	p=0,911	-1,653 ^a	p=0,098
Гнучкість	-1,613 ^a	p=0,107	-,419 ^a	p=0,675
Самостійність	-,344 ^a	p=0,731	-,737 ^b	p=0,461
Загальний рівень вольової саморегуляції	-,357 ^b	p=0,721	-2,270 ^a	p=0,023
Наполегливість	-,363 ^b	p=0,717	-,854 ^a	p=0,393
Самоконтроль	-,121 ^b	p=0,903	-1,868 ^a	p=0,062

Примітки:

a - позитивні ранги, b - негативні ранги.

Отримані результати в більшості своїй підтверджують висновки, отримані на констатувальному етапі дослідження. Зокрема, підтвердилися дані стосовно того, що спрямованість емпатії (змістові її характеристики), обумовлює зміни в загальному рівні усвідомленої саморегуляції, окремих складових рефлексивного механізму саморегуляції (ретроспективна та актуальна рефлексивність); загальному рівні вольової саморегуляції, а саме: чим нижче розвинутою є альтруїстична

складова, тим нижчою є потреба і здатність людини в усвідомленій і вольовій саморегуляції, що забезпечується рефлексивним механізмом на індивідуальному рівні, і, відповідно, вищою - потреба та здатність у виході на соціальний рівень саморегуляції. Метод екофасилітація як основний метод формувального експерименту сприяє зниженню готовності до альтруїстичних дій у практичних психологів та розвиває в них здатність до виходу на соціальний рівень саморегуляції.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні представлене теоретичне узагальнення та експериментальне вирішення проблеми розвитку емпатії практичного психолога як чинника його саморегуляції, що передбачало: аналіз концептуальних підходів у вирішенні проблеми саморегуляції особистості, феноменологічної природи, структурно-динамічних і функціональних особливостей емпатії, а також її ролі в психолого-педагогічній взаємодії; емпіричне дослідження емпатійної обумовленості саморегуляції; розробку та апробацію програми розвитку емпатії у практичних психологів. Результати теоретичного та експериментального дослідження засвідчили вирішення поставлених завдань і дали підстави для таких висновків:

1. Установлено, що дослідження індивідуальної саморегуляції та регуляції соціальної поведінки є перехідними формами в процесі формування уявлення про саморегуляцію як інтерсуб'єктний феномен. Із позицій інтерсуб'єктності саморегуляція особистості представляє собою дворівневий процес, який відбувається на індивідуальному рівні в межах ресурсів стабільного розвитку особистості, та на соціальному рівні, якщо саморегуляція пов'язана з особистісною зміною як виживанням і представляє собою процес соціально-психологічної творчості, що здійснюється на рівні колективного суб'єкта. Аналіз природи та форм емпатії дозволив розширити уявлення про даний феномен і визначити, що емпатія та аутоемпатія є специфічними формами відображення відповідно об'єктивної реальності, якою є внутрішній світ іншої людини, та суб'єктивної реальності, якою є власний внутрішній світ, і які виникають у процесі культурного розвитку дитини та забезпечуються процесами екстеріоризації та інтеріоризації. З'ясовано, що в більшості психологічних шкіл емпатійні ставлення визнаються визначальним чинником ефективності психотерапевтичних стосунків, а основним механізмом розвитку емпатії виступає розвиток колективного суб'єкта. Існування спільного механізму, а саме механізму розвитку колективного суб'єкта, що забезпечує розвиток емпатії, з одного боку, та забезпечує саморегуляцію особистості на соціальному рівні, з іншого, свідчить про емпатійну обумовленість регуляторного процесу, тобто про здатність емпатії виконувати регуляторну функцію, що знайшло своє відображення у відповідній моделі емпатійної обумовленості саморегуляції особистості практичного психолога.

2. Виявлено, що в групах із різним рівнем розвитку емпатії домінують її різні змістовні складові. Пряма залежність має місце між рівнем розвитку емпатії та її інтуїтивною, раціональною складовими та здатністю до ідентифікації; обернена - між загальним рівнем розвитку емпатії і такими її елементами як емоційний канал і проникливість; емпатійна установка змінюється нелінійно – у середній групі вона є

нижчою, ніж у двох крайніх групах. Найбільш рівномірний розподіл складових емпатії спостерігається в групі з середнім рівнем її розвитку. Кількість психологів із високою готовністю до різноспрямованих, як егоїстичних, так і альтруїстичних, дій значно перевищує кількість пасивних досліджуваних

У групах із різним рівнем розвитку саморегуляції спостерігається рівномірність розвитку всіх її функціональних ланок. Найнижчий показник серед усіх досліджуваних параметрів є в такій регуляторно-особистісної властивості як самостійність. Вольова саморегуляція в практичних психологів має високий рівень розвитку. Результати дослідження також свідчать про домінування інтерпсихічного рефлексивного механізму в системі саморегуляції практичних психологів. В інтрапсихічній складовій показники рефлексії власної діяльності, подій у минулому та майбутньому вищі, ніж показник ситуативної рефлексії.

3. На основі диференціально-психологічного аналізу емпатії практичного психолога виділено та описано 12 емпатійних портретів практичних психологів, що дало можливість поглибленого багатовимірного (за змістовими та модальнісними характеристиками емпатії) вивчення взаємозв'язку між емпатією та саморегуляцією. Описані портрети дають можливість динамічного розгляду особистості та прогнозування її поведінки в різних життєвих ситуаціях, оскільки вони відображають повний (за досліджуваними якісними та змістовими характеристиками) діапазон емпатійних ставлень особистості, що обумовлюються ситуаційним контекстом. Отримані дані вказують на наявність зв'язків різного роду (прямих, зворотних та нелінійних) між якісними, змістовими характеристиками емпатії та різними аспектами саморегуляції особистості практичних психологів, що слугує емпіричним підтвердженням її інтерсуб'єктної природи.

4. Розроблено програму формувального експерименту «Емпатійні джерела саморегуляції» на основі результатів теоретичного аналізу проблеми емпатійної обумовленості саморегуляції та інтроспективно-рефлексивного аналізу власного досвіду вирішення проблемної ситуації як одного із засобів моделювання. Аналіз результативності програми засвідчив, що відбулися зміни в емпатійному портреті учасників програми, а саме: знизилася їх готовність діяти альтруїстично, та відбулися зміни в системі саморегуляції особистості. Отримані дані свідчать: чим нижче розвинутою є альтруїстична складова в емпатії, тим нижчою є здатність/потреба людини в усвідомленій і вольовій саморегуляції, що забезпечується на індивідуальному рівні, і, відповідно, підвищується здатність/потреба людини у виході на соціальній рівень саморегуляції.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів окресленої проблеми. До перспективних напрямів подальшого вивчення відносимо розширення наукових уявлень про сутність феноменів емпатії і саморегуляції в інтерсуб'єктній площині, а також вивчення особливостей емпатійної обумовленості саморегуляції в інших учасників навчально-виховного процесу: керівників закладів освіти, педагогів, учнів; і практичних психологів у інших сферах професійної діяльності.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ

1. Сухенко Я. В. Аналіз власного досвіду як засіб моделювання програми формувального експерименту / Сухенко Я. В. // Наука і освіта. – Одеса, 2011. – № 10. – С. 67–72.
2. Сухенко Я. В. Емпатія: психотерапевтичний аспект / Сухенко Я. В. // Психологічні перспективи : Зб. наук. пр. / За ред. М. Слюсаревського. – Випуск 12. – Луцьк : Вид-во ЛНУ ім. Л. Українки, 2008. – С. 159–170.
3. Сухенко Я. В. Емпіричне дослідження взаємозв'язку між емпатією та саморегуляцією у практичних психологів / Сухенко Я. В. // Актуальні проблеми психології : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / [ред. кол. : С. Д. Максименко (гол. ред.) та ін.] – Том 1 : Організаційна психологія. Соціальна психологія. Економічна психологія / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – 2011. – Вип. 32. – Київ : А.С.К., 2011. – С. 391–395.
4. Сухенко Я. В. Інтерсуб'єктна тенденція у розвитку уявлень про саморегуляцію особистості / Сухенко Я. В. // Вісник післядипломної освіти : зб. наук. праць / Ун-т менедж. освіти НАПН України, редкол. : О. Л. Ануфрієва та ін. – К., 2005. – Вип. 2 (15) / голов. ред. В. В. Олійник. – 2011. – С. 241–248.
5. Сухенко Я. В. Про можливості формування емпатії з позицій колективної суб'єктності / Сухенко Я. В. // Вісник післядипломної освіти : зб. наук. праць / Ун-т менедж. освіти НАПН України, редкол. : О. Л. Ануфрієва та ін. – К., 2005. – Вип. 3 (16) / голов. ред. В. В. Олійник. – 2011. – С. 487–495.
6. Сухенко Я. В. Тренінг емпатії як засіб саморегуляції практичного психолога / Сухенко Я. В. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2011. – № 985. – С. 155–158.
7. Живая книга. Личные алгоритмы экофасилитации [Текст]. Т. 1 / [Антонова Е. В., Большаева Е. В., Бричник В. А. и др.] ; под ред. П. В. Лушина, Я. В. Сухенко. – Киев, 2012. – 204 с.
8. Сухенко Я. В. Живая книга: путь от научной импровизации к коллективному творчеству и практическому результату / Я. В. Сухенко // Экология новой повседневной жизни в изменяющемся мире : Материалы II Майского форума ученых и практиков «Экопсихея», (Киев, 12–13 мая 2012 г.) – Киев, 2012. – С. 15–17.

АНОТАЦІЇ

Сухенко Я. В. Розвиток емпатії практичного психолога як чинник його саморегуляції. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2012.

Дисертацію присвячено дослідженню впливу емпатії практичного психолога на його саморегуляцію.

У роботі на основі аналізу сучасних науково-теоретичних досліджень обґрунтовано взаємозв'язок між емпатією та саморегуляцією особистості. Показано,

що розвиток колективного суб'єкта є механізмом, який забезпечує розвиток емпатії і саморегуляції.

Емпірично доведено, що емпатія є чинником саморегуляції особистості практичного психолога. Описано особливості розвитку емпатії і саморегуляції в практичних психологів, а також особливості взаємозв'язків між емпатією та саморегуляцією шляхом виявлення відмінностей у системах саморегуляції практичних психологів із різними емпатійними портретами.

На основі результатів теоретичного аналізу проблеми емпатійної обумовленості саморегуляції та інтроспективно-рефлексивного аналізу власного досвіду вирішення проблемної ситуації створено та представлено описову динамічну модель вирішення проблемних ситуацій у двовимірному просторі емпатії і саморегуляції. Її використано в програмі «Емпатійні джерела саморегуляції», яку успішно апробовано в експериментальній групі практичних психологів.

Ключові слова: емпатія, аутоемпатія, типи емпатійних ставлень, саморегуляція особистості, колективний суб'єкт, екофасилітативний підхід.

Сухенко Я. В. Развитие эмпатии практического психолога как фактор его саморегуляции. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Киевский университет имени Бориса Гринченко, Киев, 2012.

Диссертация посвящена исследованию влияния эмпатии практического психолога на его саморегуляцию.

В работе на основе анализа современных научно-теоретических подходов обоснована интересубъектная природа саморегуляции личности, исследована феноменологическая природа, структурно-динамические и функциональные особенности эмпатии, а также ее роль в психотерапевтическом взаимодействии. Показано, что развитие коллективного субъекта является общим механизмом развития эмпатии и саморегуляции личности, что обуславливает разностороннюю взаимосвязь между данными феноменами.

Получены эмпирические данные, которые свидетельствуют о взаимосвязях разного рода (прямых, обратных, нелинейных) между качественными и содержательными характеристиками эмпатии и различными элементами системы саморегуляции практического психолога. Тем самым подтверждены результаты теоретического анализа в части обоснования интересубъектной природы саморегуляции, регулятивного потенциала эмпатии, а также определены возможности развития эмпатии в ходе проведения соответствующей программы.

В основу программы развития эмпатии у практических психологов «Эмпатийные источники саморегуляции» положена динамическая описательная модель решения проблемных ситуаций в двухмерном пространстве эмпатии и саморегуляции. Основным методом, который позволил успешно ее реализовать, явилась экологичная фасилитация. В ходе программы произошли изменения в эмпатийном портрете и в системе саморегуляции участников: снизился уровень развития альтруистической составляющей в эмпатии и уровень осознанной и

волевой саморегуляции. Такие результаты свидетельствуют о том, что экофасилитация является методом, который обеспечивает развитие интересубъектной саморегуляции.

Ключевые слова: эмпатия, аутоэмпатия, типы эмпатийных отношений, коллективный субъект, саморегуляция, экофасилитативный подход.

Sukhenko Y. V. The development of empathy of practical psychologist as a factor of self-regulation. – Manuscript.

Thesis for the degree of candidate of psychological sciences, specialty 19.00.07 - Educational and Developmental Psychology. – Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, 2012.

The thesis deals with the research of influence of empathy of the practical psychologist on his/her self-regulation.

The correlation between empathy and self-regulation of personality is studied on the basis of the analysis of the modern scientific-theoretical research. It is shown that the development of the collective subject is a mechanism that provides the development of empathy and self-regulation.

It is empirically proved that the empathy is a factor of self-regulation of the identity of the practical psychologist. The peculiarities of the development of empathy and self-regulation of practical psychologists are described. It is also found that some features of interrelations between empathy and self-regulation are dependent on various empathic portraits detected in systems of self-regulation of practical psychologists.

On the basis of the theoretical analysis of the empathic determination of self-regulation as well as the introspective and reflective analysis of the personal experience the descriptive and dynamic model of problem solving is created and operationally described. The author worked out and practically realized the program designed for the experimental group of practical psychologists. It is called «Empathic Self-regulation Resources».

Key words: empathy, autoempathy, types of empathic relationships, collective subject, self-regulation, ecofacilitative approach.

Підписано до друку 12.09.2012 р. Формат видання 60x84/16.
Умов. друк. 1,16 Наклад 100 пр. Зам. № 2-144.
Київський університет імені Бориса Грінченка.
04053, м. Київ, вул. Воровського, 18/2.
Свідоцтво про внесення до Державного Реєстру
ДК № 4013 від 17.03.2011 р.